

SUPSKRIPCIJA I APREKACIJA U DOKUMENTIMA HRVATSKIH NARODNIH VLADARA

Milko BRKOVIĆ, Zadar

Supskripcija kao diplomatska formula nije često nazočna u dokumentima hrvatskih narodnih vladara. Ona je jedan od elemenata koroboracije, a ostvaruje se u obliku potpisa ili nekog znaka. U hrvatskim su dokumentima potpise ili znakove stavljali svjedoci, vladari i njihovi pisari. Aprekacija je kao diplomatska formula još manje nego supskripcija nazočna u tim dokumentima. Najčešće se sastoji od izraza feliciter ili amen, a nalazi se na kraju dokumenta kao odgovor na invokaciju s kojom je započelo pisanje dokumenta.

1. SUPSKRIPCIJA

Supskripcija (*subscriptio*) kao diplomatska formula pridonosi vjerodostojnosti i potvrđi srednjovjekovnog dokumenta. Ona je jedan od elemenata koroboracije, a ostvaruje se u obliku *potpisa* ili nekog *znaka* koji ima isto značenje kao i potpis. Potpise, znakove ili monograme na dokumentima stavljaju osobe koje sudjeluju u sklapanju pravnog čina (*actio*). To su osobe koje daju pristanak (*consentientes*), autor, kontrahenti, svjedoci i oni koji sudjeluju u pisanju dokumenta (*conscriptio*), a to su uglavnom pisari (notari ili kancelari). U dokumentima hrvatskih narodnih vladara potpise, znakove ili monograme najčešće stavljaju svjedoci, vladari i njihovi pisari. Potpisi, a često i znakovi, mogu biti svojeručni (autografski) i nesvojeručni (neautografski). Kako su u srednjem vijeku ljudi bili većinom nepismeni, umjesto potpisa upotrebljavao se znak (*signum manus*, odnosno *signum manu*), najčešće u obliku križića, koji je ponekad, umjesto svjedoka, također stavljaio pisar. Ponekad je i uz *signum manus* dolazio potpis, a način potpisivanja varirao je od kancelarije do kancelarije i od jednog do drugog vremenskog razdoblja.

Supskripcija, dakle, često ima ulogu jednog od elemenata vjerodostojnosti dokumenta.¹ Na dokumente su svoje potpise stavljali vladar, kancelar ili jedan od članova dvorske kancelarije, a u pojedinim kancelarijama i svjedoci. U tom razdoblju u susjednoj Italiji i u Franačkoj za vrijeme Merovinga vladari su se potpisivali po uzoru na rimske careve² koji su vlastitom rukom (*divina manu*) stavljali svoje ime na dokumente. U Istočnom rimskom carstvu ti su vladari svoje ime na dokumentima ispisivali posebnom crvenom tintom. Franački Merovinzi su svoje dokumente svojeručno potpisivali uz podužu formulu, kao što je npr. »*in Christi nomine Th. (ili Ch.) rex subscripsit*«. ³ Međutim, već nasljednici merovinškog prijestolja Pipin i Karloman na dokumente ne stavljaju svoje

¹ Miho BARADA: *Dvije naše vladarske isprave*, Croatia sacra, 7, Zagreb 1937., str. 55

² Nada KLAJČ: *Diplomatska analiza isprava iz doba narodne dinastije (II. dio)*, Historijski zbornik, XIX-XX/1966-67., Zagreb 1968., str. 244-255

³ Franjo RAČKI: *Hrvatska dvorska kancelarija i njezine isprave za vladavine narodne dinastije*, Rad JAZU, Knj. XXXV., Zagreb 1876., str. 20

ime. Oni su, eventualno, svojom rukom stavljali znak križa, kojemu je pisar isprave dodavao opis riječima »*signum illustri viro Pipino...*«⁴ Takav način potpisivanja preuzeli su i njihovi nasljednici. Posao je obavljao notar, a sav posao vladara bio je staviti križić ili monogram na mjesto koje je notar predvidio za vladarev znak. Za pretpostaviti je da ta razlika, koja postoji u potpisivanju među Karolinzima i Merovinzima, proizlazi iz činjenice što je Pipin uveo promjenu jer nije znao pisati. Tako je isto bilo i s Karlom Velikim koji, kad je došao na prijestolje, nije znao pisati, ali kad je kasnije naučio, nije htio mijenjati postojeću formulu. Čak i monogram koji je uveo stavljali su na isprave njegovi pisari, pridodajući formulu »*signum Caroli gloriosissimi regis*«.⁵ Takva uloga supskripcije nastavljena je i u vrijeme Karlovih nasljednika, pa čak i onih koji su znali pisati. Na sačuvanim dokumentima njemačkih vladara, npr. kod Otona I. i onih franačke loze kao što su Henrik III. i IV., koji su pak suvremenici hrvatskih narodnih vladara, nema svojeručnog potpisa u pravom smislu riječi. Nazočan je samo monogram kao znak navedenog njihova sudjelovanja u potpisivanju, iako se na kraju dokumenta navodi da je »*hanc paginam (cartam) inde conscribi, manuque propria, ut subtus videtur, corroborantes*«.⁶ Štoviše, u dokumentima vladar drugih država nema niti toliko utjecaja na vlastiti potpis, jer je sav posao prepušten kancelariji. Takav je slučaj kod lombardijskih vladara, čija imena nisu potpisivana na dokumentima.

Analogno dokumentima suvremenih i susjednih vladara, nazočnost se supskripcije može donekle pratiti i u dokumentima hrvatskih narodnih vladara. Međutim, taj je posao vrlo otežan činjenicom da su ti dokumenti do naših dana sačuvani uglavnom u prijepisima, što samo po sebi ograničava spoznaju i značenje nazočnosti supskripcije kao diplomatske formule. No, bez obzira na navedenu ograničenost, pokušajmo kronološkim redoslijedom razmatrati tu diplomatsku formulu u sačuvanim tekstovima dokumenata.

U najstarijem sačuvanom dokumentu hrvatskih narodnih vladara, u Trpimirovom dokumentu iz 852. (4. ožujka), kojim taj vladar poklanja solinskoj nadbiskupiji crkvu i samostan svetog Jurja u Putalju, zajedno s nekim posjedima, zauzvrat što mu je nadbiskup Petar pribavio srebro za crkveno posuđe,⁷ nazočna je supskripcija tog vladara, svjedoka i notara. Naime, nakon sankcije i oznake mjesta izdanja dokumenta (Bihaći) navodi se formula supskripcije izrazima »*Signum manu meque ipso Trpimiro duce*«, kao autora i izdavača dokumenta, zatim »*signum manu*« mnoštva navedenih svjedoka i »*signum manu feci*« notara svećenika Martina koji je prije toga vlastitom rukom napisao i završio taj Trpimirov dokument. Očito je da je vladar svojeručno stavio znak umjesto potpisa. Izraz *manu meque ipso* jasno izražava da je taj znak, koji je jamačno bio križ, učinio Trpimir, a nikako notar umjesto njega. To osobito vrijedi za notara, jer je, doduše, on mogao za drugoga staviti znak na dokument, ali umjesto njega to nitko nije mogao učiniti. Tim se slijedom može pretpostaviti da su svoj *signum manu* vlastoručno stavili

⁴ *Ibidem*

⁵ *Ibidem*

⁶ *Ibidem*: str. 21

⁷ Jakov STIPIŠIĆ – Miljen ŠAMŠALOVIĆ: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I., (dalje: *Codex diplomaticus*, I.), Zagreb, 1967., str. 3–8

i svjedoci dokumenta, iako to za njih nije sigurno, jer se kod njih ne navodi *meque* niti jasan izričaj kao kod notara. Zasigurno oni nisu mogli stavljati znak križa umjesto vladara i notara, a notar je to umjesto njih mogao učiniti. Supskripcija se, dakle, Trpimirova dokumenta sastoji od znaka križa koji na dokument stavljaju vladar, svjedoci i pisar. Njihov znak je ujedno jedan od načina vjerodostojnosti dokumenta. Međutim, kako je tekst te supskripcije u prijepisima netočno tradiran, odnosno ta je supskripcija loše sačuvana i izmijenjena, ona se s pravom može različito tumačiti, a time i donositi različite zaključke.⁸

Već u slijedećem sačuvanom dokumentu hrvatskih narodnih vladara, Muncimirovu iz 892. (28. rujna)⁹ koji potvrđuje Trpimirov, supskripcija ponešto odstupa od supskripcije prethodnog dokumenta. Naime, Muncimirov za svjedoke također navodi *signum manu*, ali prije toga se za njih veli da pristaju i *potpisuju*. Posljednjeg izraza za svjedoke nema u Trpimirovu dokumentu. Osobita je razlika među tim dvjema supskripcijama ta što se za Muncimirova notara Firmina ne navodi izraz *signum manu feci*, kao za Trpimirova Martina. S druge strane, Muncimirov znak je još naglašeniji od Trpimirovog, jer je dvaput potvrđen (*Signum mei meque*). I ta se, dakle, supskripcija sastoji od znaka vladara, svjedoka i notara, a Muncimirov znak je različit od Trpimirovog, jer on ne kaže *signum manu* već *signum mei*. Ali, kako je i taj dokument tradiran u prijepisima, i ta se supskripcija može različito tumačiti.

Nakon Muncimirova dokumenta supskripcija nestaje kao strogo vidljiva diplomatska formula u sadržaju sačuvanih dokumenata hrvatskih narodnih vladara. Točnije rečeno, ona je kasnije samo fragmentarno sačuvana unutar sadržaja tih dokumenata. Tako od svih trinaest sačuvanih dokumenata kralja Petra Krešimira IV. znak njezine nazočnosti nalazimo samo jedanput, u deset sačuvanih Zvonimirovih ni jedanput, a od tri sačuvana dokumenta *dux*a i kralja Stjepana II. također jedanput. Ona, naime, u dokumentu kralja Krešimira IV., izdanom u Ninu 1069. samostanu sv. Krševana u Zadru u svezi s otokom Maunom,¹⁰ nije sačuvana kao cjelovita formula, ali njezin fragment u rečenici »*Ego Stephanus, Iadre episcopus, subscripsi*« jasno pokazuje da je bila cjelovita u izvorniku, to jest svoj znak je stavio i kralj i svjedoci i notar. Ipak svjedoci u tom dokumentu nemaju isto značenje kao u privatnom dokumentu jer, s obzirom na to da su to ugledne osobe, one svojim potpisom ili znakom križa samo uveličavaju svečani značaj dokumenta, a njihovo pravno značenje dolazi u drugi plan.¹¹ Analogno tomu, i ostali dokumenti Krešimira IV. imali su formulu supskripcije, ali je danas ne nalazimo jer se u sadržaju dokumenata ne spominje, a nisu sačuvani izvornici na kojima je postojala.

Ta se analogija može primijeniti i na Zvonimirove dokumente, na čijim izvornicima je također bio vladarev znak, a vjerojatno i znak notara i svjedoka. Potvrda tomu je i

⁸ M. BARADA: *Dvije naše vladarske isprave*, Croatia sacra, 7, Zagreb, 1937., str. 49–56

⁹ *Codex diplomaticus*, I., str. 22–25

¹⁰ *Ibidem*: str. 112–114

¹¹ Jakov STIPIŠIĆ: *Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069.*, Pomorski zbornik, 7. Zadar, 1969., str. 824

dokument kralja Stjepana II. iz 1089. (8. rujna)¹² u kojem supskripcija nije na svojem mjestu, jer je dokument sačuvan u prijepisu, ali se u njegovu sadržaju dvaput izričito spominje *kraljev potpis*. U tom se, dakle, Stjepanovu dokumentu jasno govori da je Zvonimirov dokument, koji je prethodio Stjepanovu, bio *potpisan*. U sačuvanim tekstovima tih dokumenata njezinu nazočnost potvrđuju izrazi *pristajem, potvrđujem, napisah, u prisutnosti svjedoka* i slično, odnosno ona je bila na pergamenama u obliku znaka. To osobito vrijedi za notare dokumenata hrvatskih narodnih vladara koji u više slučajeva kažu da su napisali dokument, što pak znači da su ga i potpisali ili stavili svoj znak.

Supskripcija je, dakle, kao diplomatska formula bila nazočna ako ne u svima, barem u većini izvornika dokumenata hrvatskih narodnih vladara, ali je tijekom prijepisa nestala. Zadržala se samo u nekolicini tekstova tih prijepisa, u cjelini ili fragmentarno, ovisno o tome koliko je bila teorijski najavljena u tekstu pojedinog dokumenta. Njezina faktička nazočnost nestala je propadanjem izvornika, odnosno raspadanjem ili uništenjem pergama na kojima su bili ispisani izvornici, iako, barem kad je riječ o supskripciji notara tih dokumenata, postoji starije i od ovoga različito mišljenje.¹³ Stoga i možemo u većini tih dokumenata naći nazočnost svjedoka, ali ne i njihovu supskripciju. To pak ne bi trebalo davati povoda pojedinim diplomatičarima da nastanak pojedinih dokumenata hrvatskih narodnih vladara pomiču u kasnije razdoblje i pripisuju ugarskoj kancelariji.¹⁴ S druge strane, i u širem smislu poimanja formule supskripcije, njezinu bi nazočnost trebalo registrirati i u svim onim sačuvanim dokumentima hrvatskih narodnih vladara u kojima se oglašavaju notari koji su određeni dokument napisali na zapovijed ili po nalogu vladara. Uz navedene, takav je slučaj u dokumentu kralja Krešimira (II.?) iz 950.(?),¹⁵ donekle u dokumentu dovoljno nepoznatog hrvatskog bana S. iz 1042. do 1044.,¹⁶ zatim u dokumentima Krešimira IV. iz 1066/67.,¹⁷ 1069.,¹⁸ oko 1070.,¹⁹ 1071.,²⁰ u Zvonimirovim dokumentima iz 1078.,²¹ 1076.–1078.,²² 1083.,²³ *dux*a Stjepana iz

¹² *Codex diplomaticus*, I., str. 188–189

¹³ F. RAČKI: *Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije*, Rad JAZU, XXXV., Zagreb, 1876., str. 24

¹⁴ Takvu tezu zastupa N. KLAIĆ: *Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije (II. dio)*, Historijski zbornik, XIX–XX/1966–1967., Zagreb, 1968., str. 248–254

¹⁵ *Codex diplomaticus*, I., str. 41

¹⁶ *Ibidem*: str. 76

¹⁷ *Ibidem*, str. 106

¹⁸ *Ibidem*: str. 114

¹⁹ Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I., Zagreb, 1874., str. 133

²⁰ *Codex diplomaticus*, I., str. 124

²¹ *Ibidem*, str. 159, 163

²² *Ibidem*, str. 170

²³ *Ibidem*: str. 181; Franjo RAČKI: *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877., str. 140

1078.²⁴ te u dokumentima kralja Stjepana II. iz 1089.²⁵ i 1089/90.²⁶ Oni navode svoja imena uz koja izričito kažu da su napisali dokument, što je njihova supskripcija u širem smislu riječi, a njihov je znak ili monogram, kao supskripcija u užem smislu riječi, vjerojatno postojao na prvotnim pergamenama koje većinom nisu sačuvane. O predstavljanju pojedinog pisara u tim dokumentima bit će više riječi u radu o pisarima dokumenata hrvatskih narodnih vladara.

Formula *rogationis*, koja se često navodi uz supskripciju i uz predstavljanje notara, ne odnosi se na supskripciju ili na akt notareva pisanja dokumenta, već na čin izdavača koji zapovijeda, ili naređuje, ili pak moli notara da napiše dokument.²⁷ Izraz *scripsi* upotrebljava se kao diplomatski termin još prije Justinijanova vremena.²⁸ Formula *komplecije* (*manu propria opus complevi*) često stoji u dokumentima umjesto termina *scripsi* ili *subscripsi*, a označava da je notar ili pisao ili potpisao dokument ili pak na njega stavio svoj znak.²⁹ S potpisom notara ili pisara i njegovim popratnim oznakama, dokument je bio potpuno završen. Sve što se nađe na njemu nakon toga je dodatak koji nastaje tijekom prepisivanja, odnosno tradiranja pojedinog dokumenta. Najočitiiji dokaz takvoj tvrdnji može se vidjeti na primjeru dokumenta Krešimira IV. iz oko 1070., koja je sačuvana u prijepisu i talijanskom prijevodu u jednom kodeksu XVII. stoljeća. Njoj je, nakon supskripcije notara, pridodana njezina potvrđnica drugog vladara (Stjepana II.) na kojoj se slučajno našla još jedna supskripcija drugog notara, pa su se tako slučajno našle zajedno dvije supskripcije dvaju različitih notara.³⁰

2. APREKACIJA

Aprekacija (*apprecatio*) je kratka diplomatska formula kojom se izražava završna želja svih sudionika da sadržaj dokumenta bude uspješno ostvaren. Sastoji se od izraza *feliciter*, koji od vremena Karolinga glasi *feliciter. Amen*, ili samo *Amen*, a kasnije i *in dei nomine feliciter*. Već su Rimljani završavali svoje *edikte* formulom *bonum factum* i slično, a prijateljska pisma čestitkom *feliciter*. Tom se izrazu kod kršćanskih naroda obično dodavalo *in domino* ili *in dei domine*. Kao što su invocacija i devocija početak dokumenta uz zaziv Boga, tako je i aprekacija njezin kraj i odgovor, po načelu da svako djelo treba početi i završiti s Božjom pomoći. U hrvatskim se dokumentima izraz *feliciter* obično nalazi uz izraze *scripsi*, *compleui* i *confirmavi* unutar formule pisareva predstavljanja.³¹ Formulu aprekacije u dokumentima hrvatskih narodnih vladara po prvi

²⁴ F. RAČKI: *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877., str. 120

²⁵ *Ibidem*: str. 151

²⁶ *Ibidem*: str. 152

²⁷ M. BARADA: *Dvije naše vladarske isprave*, Croatia sacra, 7. Zagreb, 1937., str. 55–56

²⁸ *Ibidem*: str. 56

²⁹ *Ibidem*

³⁰ Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I., Zagreb, 1874., str. 133

³¹ F. RAČKI: *Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije*, Rad JAZU, knj. XXXV., Zagreb, 1876., str. 27

put susrećemo 892. (28. rujna), u Muncimirovoj ispravi o potvrđivanju Trpimirove darovnice iz 852. splitskoj nadbiskupiji.³² Ona se nalazi na kraju dokumenta, odnosno na kraju pisareva predstavljanja da je dokument napisao po Muncimirovu nalogu, spojena s *komplecijom – feliciter compleui*.³³ Jedan od prijepisa tog Muncimirova dokumenta uz tu aprekaciju ima i drugu, na početku dokumenta, koja je spojena s verbalnom invokacijom. Izražena je u potvrdnoj riječi *Amen*.³⁴ Izraz *feliciter* bez *Amen* stariji je oblik aprekacije, koja podrijetlo vuče iz rimskih izvora.³⁵

Dvostruku aprekaciju nalazimo na kraju dokumenta kralja Petra Krešimira IV., izdanog u Ninu 1069., u svezi s poklanjanjem otoka Mauna samostanu sv. Krševana u Zadru.³⁶ Prva aprekacija tog dokumenta sadržana je unutar formule pisareva predstavljanja u obliku *feliciter*, koji se može izdvojiti u cjelinu *scripsi et confirmavi feliciter in ciuitate Nona*, a druga je potpuno samostalna u obliku potvrdne riječi *Amen*.³⁷ Pisar je, dakle, u tom dokumentu dao sebi slobodu dvaput izreći završnu riječ simboličke invokacije i sretnog ostvarenja sadržaja dokumenta. Stoga se prva aprekacija u obliku izraza *feliciter* odnosi na sadržaj dokumenta, u prilog čemu govore i izrazi *scripsi et confirmavi*, a druga u obliku *Amen* na simboličku invokaciju navedenog dokumenta. Time su i jedna i druga dosljedne logičkom slijedu sadržaja dokumenta. Neovisno o njima i izvan konteksta sadržaja predmeta dokumenta, izraz *feliciter* je nazočan i u drugom dijelu intitulacije tog Krešimirova dokumenta.³⁸ On ima ulogu proširenja devocije, unutar intitulacije, pa se nikako ne može vezati uz već postojeće dvije aprekacije koje se nalaze na kraju dokumenta. Ostali dokumenti hrvatskih narodnih vladara nemaju formulu aprekacije pa se stoga može zaključiti da je ona rijetko upotrebljavana.

ZUSAMMENFASSUNG

SUBSKRIPTION UND APPREKATION IN DEN URKUNDEN DER KROATISCHEN MONARCHEN NATIONALER ABSTAMMUNG

Subskription als Diplomatieformel kommt nicht oft vor in den Urkunden kroatischer Monarchie. Sie ist eines der Elemente der Bekräftigung und wird entweder als Unterschrift oder als ein besonderes Zeichen vollzogen. In beiden Fällen sind die Zeugen, Monarchen und deren Schriftführer, die est tun.

Apprekation ist noch seltener und meistens durch die Worte feliciter oder amen angegeben. Die Apprekation ist immer am Ende eines Dokuments und steht in Verbindung mit der Aussage am Anfang des Schreibens.

³² *Codex diplomaticus*, I., str. 22–25

³³ *Ibidem*, str. 24

³⁴ *Ibidem*, str. 24, bilj. 6

³⁵ M. BARADA: *Dvije naše vladarske isprave*, Croatia sacra, 7, Zagreb, 1937., str. 83

³⁶ *Codex diplomaticus*, I., str. 112–114

³⁷ *Ibidem*: str. 114

³⁸ *Ibidem*: str. 113